

Autor: Theodore J. O'Keefe

Ukrajinský osvobozenecký boj v 17. století postavil kozáky proti židovským správcům panství a výběrčím daní

Ve staletích následujících po zničení Ruska Mongoly v roce 1240 se obří prostory Ukrajiny, táhnoucí se od východních svahů Karpat po mocný tok Dněpru, nikdy nedočkaly úlevy od vnějších útoků a cizí nadvlády na příliš dlouho. Kvůli své poloze na pomezí, oddělujícím Slované od Tatarů ovládaných stepí na jihu a východě (samotné jméno „Ukrajina“ je odvozeno z východoslovanského označení pohraničí), byla země otevřená jak nájezdům krymských Tatarů, tak územním ambicím stabilnějších slovanských sousedů na severu a západě, především Polska a Moskvy. Přesto však nebyl osud Ukrajinců nikdy horší než během tří čtvrtě století, následujícího po anexi země Polskem v roce 1569.

Chmelnického pomník v Kyjevě.

V té době se Polsko dostalo pod nadvládu agresivní a samolibé pozemkové šlechty. Magnáti kontrolovali polský parlament, Sejm, a disponovali ve státě větší mírou autority než král. Když Polsko na Litvě získalo Ukrajinu, šlechtici se okamžitě jali zabírat tamější nejlepšší pozemky. Některé rody, jako Wiśniowiecští, Koniecpolští nebo Potočtí, nashromáždily obří panství, na nichž pro ně dřeli do nevolnictví spoutaní ukrajinští rolníci.

Kontrast mezi Ukrajinci a jejich polskými pány by jen stěží mohl být výraznější. Polské panstvo bylo kultivovanou aristokracií, plynně hovořící latinsky a francouzsky a věnující se nabývání poznání a umění. Urození žili v přepychových zámcích, jejichž stěny zdobily bohaté tapisérie a malby italských mistrů. Jejich stoly se blyštěly krásným stříbrem a křišťálem, a opulentní a časté bály se odehrávaly za zvuků italských orchestrů.

Takřka všichni Ukrajinci byli chudí rolníci, zpravidla upoutaní k panské půdě a jejich obydlí byla skromná – i když vždy dokonale čistá. Životy ukrajinských nevolníků vyplňovala neustávající a ubíjející dřina. Na každém kroku museli platit berně a pokuty – a pokud se znelíbili svým pánům, čekalo je brutální bití.

Zatímco Ukrajinci zachovávali oddanost ortodoxní formě křesťanství původem z Byzance, Poláci agresivně vyznávali katolicismus. Militantní jezuitský řád v Polsku energicky prosazoval protireformaci a po roce 1569 obrátili jezuité svou pozornost i na Ukrajinu. Kombinací proselytismu a perzekuce donutili roku 1596 většinu ortodoxních biskupů uznat svrchovanost papeže při současném zachování ortodoxního ritu. Výsledný kompromis, uniatská či ukrajinská řeckokatolická církev, se většině Ukrajinců hnusil. Odpor ke katolicismu jen utvrdil

jejich nechuť k Polákům.

Ještě větším břemenem než jejich polští páni však pro Ukrajince byli správci panství, které si šlechta najala. Většina z nich se rekrutovala z řad Židů.

V tomto období se těšili polští Židé větším privilegiím a měli v rukou více moci než jejich soukmenovci kdekoli jinde. Kanonické protižidovské zákony byly v Polsku uplatňovány jen laxně a Židům se tak podařilo vytvořit *de facto* stát ve státě, spravovaný na místní úrovni rabíny a na národní generální synodou, scházející se dvakrát do roka. Žid, pokoušející se obejít tyto autority fakticky nezávislé židovské vlády kontaktem se zákonnými polskými úřady, riskoval ostrakismus komunity či dokonce smrt z rukou *kahal* (židovské rady starších) – v souladu s talmudskými nařízeními proti tzv. *mesiře*, tedy svědectví proti jinému Židovi před góji.

Ve svém monumentálním díle *Dějiny Židů* popisuje významný židovský historik Heinrich Graetz s pozoruhodnou upřímností povahu Židů v Polsku 16. a 17. století:

„Znát zákony pro ně znamenalo všechno; ale jednat podle uznávaných zásad náboženské čistoty příkladně ve vlastním morálním životě se dařilo jen nemnoha. Integritu a řádné smýšlení pozbyli stejně dokonale jako prostoty a smyslu pro pravdu. Ti vulgárnější z nich si osvojili hádavé školní metody a užívali jich k přechytračení méně bystrých. Nacházeli požitky a jistý druh triumfalismu v klamu a podvodu. Proti příslušníkům vlastní rasy jich nemohli dost dobře užívat, jelikož byli podobně zběhlí; ale gójský svět, s nímž se dostali do styku, brzy ke své smůle poznal nadřazenost talmudského ducha polských Židů.“

Jelikož si uvědomovali jejich obchodní schopnost a proslulou schopnost vymáčknout kapku krve i z kamene, najímali si polští šlechtici Židy ke správě svých obchodních záležitostí a majetku. Židům udělovali také všechna možná práva a výsady. Požívali takřka úplného monopolu na výrobu a prodej lihovin na Ukrajině a často pracovali jako výběřčí daní, z nichž si nezanedbatelný díl nechávali ve vlastní kapse.

Ale právě při výkonu jejich povinností coby správců a šafářů pro polskou nižší šlechtu ukázali Židé své pravé barvy. Velmi ochotně zpravovali své zaměstnavatele o každém prohřešku a jejich bdělost vedla k barbarským trestům mnohých nevolníků. Projevili se jako mistři ve ždímání každé feudální dávky a poplatků z nebohých venkovanů.

Protože Ukrajinci měli povinnost platit daň při narození každého dítěte a při sňatku, získali Židé výsostnou kontrolu nad klíči od ortodoxních kostelů, aby se obřady nemohly odehrávat v tajnosti a bez nutnosti zaplacení daně. Toto a tisíc dalších opatření jim zajistilo nehynoucí nenávisť ukrajinského rolnictva.

Právě v těchto nejtemnějších dnech ukrajinského národa dospíval na východním dněperském

pomezí muž, osudem předurčený roztříštit okovy svého lidu. Jmenoval se **Bohdan Chmelnický**. Narodil se roku 1595 v Perejaslavi na Dněpru. Jeho otec Michael se tam o několik let dříve přistěhoval z Podlesí u polských hranic. Příslušníka nižší šlechty Chmelnického sem přilákala bohatá stepní půda, která ležela od mongolského plenění 350 let v podstatě ladem.

Jako většina hraničářů byl Michael Chmelnický stejně tak válečníkem jako rolníkem – a takovým způsobem vychoval i Bohdana. Otec i syn patřili k velice pozoruhodné vojenské společnosti, záporožským kozákům.

Slovy velikána ukrajinské literatury Nikolaje Gogola (jehož **Taras Bulba** je dokonalým zvěčněním kozáckého ducha) představovali kozáci „široké a bujaré rozmáchnutí slovanské podstaty.“ Povstali během předcházejících dvou století jako reakce ukrajinských osadníků na neustálé otrokářské nájezdy **krymských Tatarů**, kteří si vybudovali lukrativní obživu z únosů ukrajinských dívek a jejich následného prodeje do harémů a nevěstinců Středního východu.

Ukrajínští jezdci se brzy stali více než rovnocennými soupeři Tatarů, kteří je pojmenovali v neochotném projevu obdivu „kozáci“ (z **turckického** „svobodní válečníci“). Kozáci stále více přecházeli do ofenzívy a napadali Krym, turecké lodě a dokonce i anatolské provincie na svých lehkých a rychlých plavidlech.

S tím, jak se vyvíjeli ve vynikající bojovou sílu, stávala se z kozáků i jedinečná společnost, ne nepodobná středověkým rytířským řádům katolické církve. Ve svém hlavním táboře, siči, v Nikitin Rohu (dnešní **Nikopol**, pozn. DP) pod prahy Dněpru (odtud i jméno ‚záporožie‘, „za prahy“), vytvořili kozáci vojenské bratrstvo rovných. Kozácký svaz volil vlastní důstojníky – zpravidla na rok – a sdílel majetek. Členy záporožských kozáků se mohli stát jen příslušníci ortodoxní církve a do **siče** nemohly vstupovat ženy, přestože většina kozáků měla na přilehlém venkově rodiny a vlastní usedlosti.

Mladý Bohdan Chmelnický se učil řemeslu kozáků, jezdeckví, střelbě a mužné cti. Ani jeho vzdělání nijak neutrpělo, jelikož chodil i do jezuitské školy v haličské Jaroslavi, kde poznal latinské klasiky.

Své ostruhy a křest ohněm si vysloužil na vojenské výpravě proti Moldávii, vazalskému státu tureckého sultána v roce 1620. Kozáci táhli pod velením polského generála Zolkiewského, jelikož byli vazaly polského krále – jejich oddanost však měla čelit těžké zkoušce. Následkem chabého Zolkiewského velení byly polské síly Turky a Tatary rozdraceny poblíž moldavského města **Jasy**. Michael Chmelnický padl a Bohdan byl zajat a strávil dva roky v istanbulském zajetí.

Chmelnický využil svého nuceného pobytu v osmanském hlavním městě k osvojení si turečtiny a seznámení se se sultánovým dvorem a správou, což se mu do budoucna mělo velice hodit. Když se vrátil na rodinnou usedlost v Subotivu na březích přítoku Dněpru Tjaminu, plně zde dospěl i díky množství prožitých zkušeností – pro muže jeho věku neobvyklých. Převzal správu rodinného panství a formálně se stal kozákem.

Po roce 1620 se polské úřady pokoušely utužit svou kontrolu nad záporožskými kozáky, neboť polskou vládu často zahanbovaly následky oblíbené činnosti kozáků – loupežných výprav proti Turkům a Tatarům i v časech míru. Co víc, vytrvale rostoucí počet kozáků – navyšovaný neustálým přílivem zběhlých ukrajinských nevolníků – vyvolával u Poláků strach z budoucího ohrožení státu.

Poláci tedy přišli s plánem omezit sílu kozáků na šest tisíc mužů, kteří se měli registrovat u vládních úředníků. Tito kozáci měli podléhat pevnější disciplíně, uchovali si však svobodu a dostali navrch peníze od vlády. Kozáci přes stanovený počet pak měli být donuceni vrátit se zpět do nevolnictví.

Kozáci se proti polským plánům na jejich svázání vzbouřili v roce 1625 a znova v letech 1637-8 – a pokaždé bylo jejich povstání krvavě potlačeno, protože náležitě registrovaní kozáci se vcelku pochopitelně do pomoci svým druhům nehrnuli.

Přesto i králi loajální kozáci pocítili trestná opatření po vzpouře z roku 1638. Účastníci povstání museli podepsat ponižující doznání viny a registrovaní kozáci byli nuceni se vzdát posledních zbytků své autonomie. Jejich het'many – jak byl znám vrchní velitel kozáků na Ukrajině – měli být do budoucna Poláci a na chování kozáků měla navíc dohlížet posádka polských vojáků u síce v Nikitinu Rohu.

Chmelnický, který patřil mezi registrované kozáky, se povstání nezúčastnil. Ke konci 20. let si vzal kozáckou dceru Annu Somkovou a věnoval se tedy rodině a rozmnožování panství. Kolem roku 1645 už měl pět dětí a nemalé majetky v Subotivu.

V roce 1646 poskytly ambice polského krále Vladislava IV. spolu se svérázností polské ústavy kozákům možnost znovu nabýt svých někdejších privilegií. Vladislav toužil pustit se do války s Turky, což spadalo mezi jeho jinak značně limitovaná práva. Jelikož však v době míru připadalo právo najímat a platit armádu výhradně Sejmu, musel král shromažďovat své šiky potají. Za tím účelem se v dubnu 1646 setkal s několika kozáckými vůdci. Jedním z nich byl i setník registrovaných kozáků v čyhyrnském okrese, Bohdan Chmelnický.

Výměnou za vojenskou podporu král Vladislav kozákům přislíbil veškerou pomoc v jeho silách při pokusu znovu získat svá práva a navýšit počet registrovaných kozáků na 12 000. Král své sliby Chmelnickému a jeho druhům sepsal na zvláštní listinu.

Přestože Vladislavovy plány na turecké tažení padly, když se o nich Sejm dozvěděl a nařídil mu armádu rozpustit, kozácká delegace – konkrétně Chmelnický – stále měla ve svém držení listinu, která se měla záhy ukázat klíčovou. Hned následujícího roku totiž došlo k události, která z Chmelnického udělala nesmiřitelného nepřítele polské vlády a metlu ukrajinského Židovstva.

Polský guvernér Čyhyrynu Alexander Koniecpolský se rozhodl navýšit svůj příjem vyslíděním neplaticů daní. Jeden z Židů v jeho službách, Zachariáš Sabilenský, se mu chtěl zavděčit informací, že jedním z ukrajinských vlastníků půdy, který neustále skrývá rozsah svého

bohatství, je právě Chmelnický.

Když se Koniecpolského pobočník **Daniel Czapliński** dozvěděl o rozbíhajícím se vyšetřování proti Chmelnickému, vznesl nárok na kozákovy subotivské pozemky, které na něj nebyly formálně převedeny. S Koniecpolského tichým souhlasem dal Czapliński dohromady skupinku ozbrojených vazalů a chystal přepadnout a zabrat statek.

Chmelnický se o Czaplińského plánech dozvěděl a pospíchal do Čyhyrynu, aby si vynutil zásah guvernéra. Své děti a milenkou Helenu (jeho žena zemřela o několik let dříve) zanechal bez ochrany v Subotivu. Zatímco byl pryč, vtrhl Czapliński se svými muži na jeho panství, vypálil mlýn a sýpku do základů, unesl Helenu a nechal zbičovat Chmelnického desetiletého synka k smrti. O pár dní později se Czapliński s Helenou v kostele oženil.

Chmelnického pokusy zjednat nápravu pomocí práva se ukázaly neplodnými. Koniecpolského věc nezajímala a místní soud rozhodl, že Chmelnický neměl na pozemky v Subotivu žádný právní nárok. Navíc dospěl k závěru, že Czaplińského muži ubili jeho syna „nechtěně.“

V posledním marném pokusu dosáhnout spravedlnosti se sice podařilo přednést Chmelnickému svou věc před varšavským Sejmem, dostalo se mu však jen dalšího ponížení. Czapliński byl očištěn a polští pánové se Chmelnickému otevřeně vysmívali.

Neustále se vršící nespravedlnosti Poláků a jejich židovských pomahačů Chmelnického nezlomily – naopak jej naplnily řeřavou touhou po pomstě. Podle jedné legendy se Chmelnický znovu v tajnosti setkal s králem, který mu poradil: „Je načase, abyste se vy kozáci rozpomenuli, že každému z vás visí u pasu meč.“ Nyní byl tedy Chmelnický připraven meče použít.

Po návratu k Dněpru rozšířil Chmelnický zprávy o královské listině. Bez ohledu na Vladislavovu schopnost či ochotu dostát stanoveným závazkům dodávala královská pečeť na dokumentu mezi kozáky Chmelnickému důvěryhodnosti a prestiže. Znovu se začalo šuškat o vzpouře.

V lednu 1648 se Chmelnický formálně uchýlil do bezpečí siče. Popisem utrpení svého i celého ukrajinského národa si získal sympatie kozáků a nakonec je vybičoval k zuřivosti, když hřímal:

„Poláci nás zotročili prokletému židovskému plemenu!“

Kozáci se chystali do války.

Důstojníci v siči se zprvu dívali na šance kozáků proti úctyhodné polské vojenské síly skepticky, zejména ve světle předchozích neúspěšných vzpour. Právě tehdy se ale začal projevovat Chmelnického diplomatický a strategický génius. Navrhl zapojit do vzpoury jako spojence odvěké nepřátele kozáků, krymské Tatary a do Kaffy, tatarského hlavního města,

bylo vysláno poselství. Chán Islám Gerej Poláky nijak nemiloval, a tak snadno souhlasil se spojenectvím a vyslal na pomoc kozákům 4 tisícový jízdní oddíl.

Dne 17. dubna 1648 schválilo shromáždění kozáckého svazu – rada – rozhodnutí svého vůdce pustit se do války s Polskem a určilo Chmelnického za nejvyššího vojenského velitele. Polská armáda, která o rodící se vzpouře věděla, už byla na pochodu na Nikitin Roh.

Polským vojskům velel **Štěpán Potocki**, mladý arogantní šlechtic, který bojovou zdatnost kozáckých vojsk zlehčoval. U Korsunu, asi 120 km jižně od Kyjeva, se dopustil omylu a svá vojska rozdělil. 2 000 mužů, většinou registrovaných kozáků nominálně věrných Polsku, poslal na člunech po Dněpru. Se zbytkem armády, asi 4 000 mužů, postupoval střetnout se s Chmelnického silami.

Dne 29. dubna vešel Potocki se svými muži do údolí Žlutých vod. V okamžiku samolibého mladého generála částečně obklíčily na okolních výšinách postavené tisíce Chmelnického kozáků a jeho jedinou nadějí bylo doufat ve vyproštění posilami plavícími se po Dněpru.

Chmelnického muži mezi registrovanými kozáky však nezháleli. Plukovník Kričevský, velitel jedné z lodí dněperské flotily, byl boji svých krajanů pozitivně nakloněn. V Kamenném Zatonu, kde měl přistát zbytek Potockého armády, aby se vydal na pomoc svému veliteli, vyvolal Kričevský vzpouru, jež vyústila v hromadné zběhnutí registrovaných kozáků k ukrajinské armádě. Po pobití těch svých vůdců, kteří se k nim odmítli připojit, pochodovali namísto Potockému na pomoc Chmelnickému.

Příchod Kričevského kozáků ke Žlutým vodám měl na polské vojáky předvídatelně demoralizující účinek. Po neúspěšných pokusech vytlačit kozáky z jejich pozic 5. a 6. května se Potocki se svou armádou stáhl k severu.

Ústup se rychle změnil v útěk. Tataři Poláky nemilosrdně pronásledovali, Potocki byl zabit a stovky jeho mužů zajaty chánovými jezdci.

Zničení polské armády vyvolalo masové povstání ukrajinských rolníků. Napříč celou Ukrajinou se nevolníci obraceli proti svým pánům, katolickému kléru a v první řadě nenáviděným Židům. Židy, kteří se dostatečně pohotově neuchýlili do bezpečí opevněných měst, pověsily nebo roztrhaly na kusy davy zuřících Ukrajinců. Několika stovkám se podařilo vesničany přelstít falešným přestoupením ke křesťanství a lítostí za někdejší krutosti, většina z nich však buď zemřela, nebo se vydala na západ.

Po porážce u Žlutých vod nabídl Chmelnický Polákům vyjednávání. Většina Ukrajinců by jej raději viděla táhnout na Varšavu, ale Chmelnický – dobře si vědom nedostatků ve výcviku a zásobování své armády – se raději s většinou vojska stáhnul k Čyhyrynu a čekal tam na odpověď Sejmu na jeho mírové návrhy.

Rolnické povstání pokračovalo, podporované guerillovými jednotkami vedenými Chmelnického důstojníky. S pomocí rolníků se jim podařilo obsadit většinu měst, v nichž se

Židé skryli. V Nemirově se podařilo kozákům přesvědčit Židy, že jsou Polsku loajálními vojáky. Jakmile Židé otevřeli městské brány, aby je uvítali, vtrhli dovnitř a s Židy udělali krátký proces.

V Tulczynu původem skotský dobrodruh, který si paradoxně říkal Maksym Kryvonos, vyhladil židovské i polské obránce. Po pádu města se židovským obyvatelům nedostalo milosti.

Stažení Chmelnického hlavního voje od polských hranic povzbudilo Poláky, a tak odmítli Chmelnického poměrně mírné požadavky, volající jen po uznání kozácké autonomie a navrácení někdejšího statusu ortodoxní církvi. Poláci vytvořili 50 000 armádu a vytáhli na západní Ukrajinu. Chmelnického kozáci se jim 13. září **postavili** ve Volyni u **Pilavy**. Během dvou dní se Poláky Chmelnickému podařilo vymanévrovat a obrátit na ústup.

Znovu však neměl dost sil využít svého vítězství a spustit masivní invazi do Polska. Po oblehnutí Lvova a postupu na polské území až k Žmošče tažení přerušil a vrátil se přezimovat na Ukrajinu.

Následujícího jara Poláci opět přišli s mohutnou ofenzivou. V srpnu se je sice kozáckým vojskům podařilo zastavit u Zbnova, kde Poláci stáli na pokraji porážky, tatarský chán se však zrádně pustil do vyjednávání s polskými vůdci. Chmelnický musel vzít za vděk mírovou smlouvou, podepsanou 18. srpna 1649, jejíž znění vykazovalo z Ukrajiny Židy a jezuity, navyšoval počet registrovaných kozáků na 40 000 a garantoval Ukrajincům právo na samosprávnou vládu pod svým hetmanem na velké části území.

Polsko však chápalo smlouvu pouze jako příležitost k oddechu a nabrání nových sil. V únoru 1651 zaútočili na několika frontách. Ukrajincům – oslabených chabou podporu svých tatarských spojenců – se jen s obtížemi povedlo udržet své linie. Konečně v rozhodující bitvě u Berestečka na řece Styru – kdy Tataři uprchli z bojiště – dobyli Poláci nad kozáky drtivé vítězství.

V září tak musel Chmelnický podepsat smlouvu výrazně omezující nově nabyté ukrajinské výsady a limitující samosprávné kozácké území na oblast kolem Kyjeva.

Chmelnický se však nevzdal a dál hledal zahraniční spojence. Nakonec dospěl k osudovému rozhodnutí hledat ochranu u Moskvy, a v lednu 1654 odpřisáhli jeho kozáci i se svým velitelem věrnost carovi.

Dohoda garantovala Ukrajincům četná privilegia, která měla být v následujících 250 letech střídavě dodržována a porušována. Přesto si však Ukrajina směla uchovat nemalou část své národní a kulturní identity.

To zůstalo Chmelnického odkazem. Když v roce 1657 zemřel, odkázal ukrajinskému národu jeho cítění národní identity. **Velká osvobozenecká válka proti Polákům a židovským utlačitelům zažehla oheň, který už v srdcích ukrajinských vlastenců nikdy neuhasl a jednoho dne snad osvětlí cestu ke svobodnému ukrajinskému národu.**

Zdroj: Attack! č. 66/1979.